

אנוצעים צורניים בשירת יהונתן גפן

מאת אמירה ברזילי

מקריאה ראשונה בשירי י. ג. ניתן להתרשם כי הוא נוהג חופש רב ביחסו למבנה הצורני של שיריו, אולם עיון נוסף מלמד שלא כך הדבר. אמצעים צורניים אופייניים לשיריו הם: א) ביטוי או משפט חוזרים בשיר. ב) שורה בעלת מלה בודדת הנושאת משמעות מיוחדת. ג) בית חריג במספר שורותיו משאר הבתים בשיר. וכן משקל התואם את המסר.

המאמר יעסוק בשירים משני ספריו של י. ג. (1: שירים שענת אוהבת במיוחד. להלן: "שירים". 2) הכוכבים הם הילדים של הירח, להלן: "הכוכבים" — כדי לבדוק על פיהם את האמצעים הצורניים.

א. ביטוי, או משפט חוזרים בשיר

כאשר ביטוי משמעותי מופיע בשורה נפרדת, או חוזר לאורך השיר הוא ביטוי ממקד. הביטוי "כמו לאמא" ב"שיר עצוב" ("שירים" 44) מתעבה לאורך השיר על-ידי כך שהוא מופיע חמש פעמים בצורה אפיפורית וזאת כדי לחדד את הפואנטה "אין אמא".

ב"נמרוד מדבר אל חבר של הסוסה יעל" (שם, 30). הביטוי החוזר בצורה אנאפורה, רית, בשלושת הבתים הראשונים, הוא "סוס" — כשבסופו קו מפריד. ההפרדה הכפולה, של מיקום ושל פיסוק, מדגישה את בידודו של הביטוי, והיא אמצעי רווח בשירים.

כותרת השיר "איזה צבע הכי יפה?" (שם, 32) היא הביטוי החוזר, המופיע בבית הראשון בשינוי קל: "הכי הכי" (במקום "הכי" אחד), להדגשת השאלה. בשאר שלושת הבתים נעדרת מלת השאלה "איזה" ונשאר רק הצירוף הלשוני "הצבע הכי יפה בעולם".

צירוף לשוני נוסף, אנאפורי, הוא "אומר/ת" הפותח כל אחד משלושת הבתים האחרונים. (על אמצעי נוסף בשיר זה ראה להלן).

ב. מלה בודדת בשורה

טור של מלה בודדת שכיח הוא. לעתים, יוצרים טורים אלה שלמות משמעותית. כותרת השיר "איזה צבע הכי יפה?" (שם, שם) מציגה שאלה שבסופה גם סימן שאלה, (ראה גם "איך צובעים דב?" הכוכבים, 16). השיר כולו מנסה לענות על

1. "שירים שענת אוהבת במיוחד", הוצ' דביר, תל-אביב, 1969.

2. "הכוכבים הם הילדים של הירח", הוצ' דביר, תל-אביב, 1974.

השאלה שבכותרת, הבית הראשון בו — הוא פתיחה מסבירה. בשורה השנייה של הבתים הבאים מופיעה מלה בודדת, והיא שם אחד הצבעים: "שכחול / ... שירוק / ... שלבן / ...". כל המלים הבודדות מלמדות שאין תשובה לשאלה שבכותרת, כל צבע הוא "הכי יפה".

"איך מציירים איש" (שם, עמ' 15). על פי המבנה התחבירי נראית הכותרת כשאלה, כי בראשה מלת שאלה "איך" אך אין בסופה סימן שאלה. גם תחילת השיר מלמדת שאין זו בהכרח שאלה, אלא מעין אמירה "איך מציירים איש, כך מציירים". ואמנם חמשת הבתים הראשונים מלמדים איך מציירים איש כשהמלה האחרונה בכל בית היא טור, וכל המלים הבודדות יחד יוצרות את התמונה: פנים. / ... עינים. / ... אף. / ... פה. / ... השערות".

שלא כמו בשיר "איזה צבע הכי יפה". (שם, 32) שבו היה בית של פתיחה, כאן יש בית מסכם, מה שמחזק את ההנחה שאכן הכותרת לא היתה הצגת שאלה, אלא הצגת דרך". אין להתעלם גם מהשורה שלפני האחרונה בכל בית, שבה ביטוי חוזר: "ואומרים ש...". ביטוי בסגנון ילדי.

ג. בית חריג במספר שורותיו

בית חריג במספר שורותיו מושך את תשומת-הלב וממקד אותה לעניין מסויים שבתוכן.

"איך מציירים איש" (שם, 15), מספר השורות זהה בבתים ראשון ואחרון, ובבית השני וזה שלפני האחרון. יש כאן מעין עלייה הדרגתית משלוש שורות לחמש וירידה הדרגתית חזרה לשלוש שורות. הירידה מהירה מעט מן העלייה ומבנה הבתים כדלהלן: 3, 4, 4, 4, 5, 4, 3.

"הילד הצהוב" (הכוכבים, 6), הבית השלישי בשיר זה, האחרון, הוא החריג בשש שורותיו. בבית השני נשמר המספר של ארבע שורות, אולם יש שבירה באיזון של אורך השורות — מה שתואם את התוכן. בשורה ראשונה: "כי הוא לא יושב בשקט, ילד שובב". לעומת שורה שניה "וגבוה, ויעל" כשהיא מבודדת היא חסרת משמעות. בית זה הוא מעין מעבר לבית החריג בין שתי השורות.

"הילד האדום" (שם, 7). חמשת הבתים הראשונים שווים במספר שורותיהם שהוא ארבע. המלה "אדום" מופיעה בכל אחד מהם פעם אחת, ובשני בתים מופיעה גם המלה "אדומים". הבית החמישי נראה כאילו הוא סוף השיר, סוף טוב: "והוא חייך אלי / חיוך אדום". למעשה הסוף ברור, ואף על פי כן יש עוד בית ששי החריג במספר שורותיו, חמש. כדי להמשיך את המסופר שכאילו כבר הסתיים יש חזרה על השורה הראשונה של השיר, בתוספת של "אותו", שהרי עתה יודעים במי המדובר. הילד האדום הסתמי, שבחמשת הבתים מקבל בבית זה, האחרון שם: "יוסי".

"איך צובעים צב?" (שם, 16). הבית האחרון חריג במספר שורותיו, 5, ובאורכו. גם תוכנו שונה, הוא מעין סיכום של הבתים שקדמו לו: המספרים על תהליך הציור ואלו כאן התבוננות בציור הגמור בשביעות רצון.